

AZ IGAZSÁGRÓL, AMELY „NINCS ÉS IGAZ”

Tűnődés József Attila egyik gondolatán

A 60 éves Szijj Ferencnek

*Mert míg az avatatlanok igazságának alapja a valóság szemlélete, addig a bölcselek
tévedéseinek (és igazságainak) alapja az igazság elgondolása.
(József Attila)*

*Egy magányos hullámból
a szél oszlopot sodort,
és nekitámasztotta a Napnak.
Ettől a világ elsötétült,
és látható lett a mélyben
egy épülő agyaghajó.
(Szijj Ferenc)*

Prológus *(vizsgatanítás)*

Amikor egykori kollégám, Fenyő D. György meghívott a magyartanárok konferenciájára,¹ amelynek örömteli apropója JA elméleti írásainak kritikai kiadása, a *véletlen* jutott eszembe: hogy magyartanári vizsgatanításomat 1983-ban a szegedi JA Tudományegyetemen éppen JA elméleti írásaiból tartottam.

Volna erről egy apró történet. Némi vizsgadrukkal vártam a tanítást. Szemelvényeket válogattam, készítettem másolatokat is róluk segédanyagként annyi példányban, ahányan az osztályban voltak. Így vártam jelenésemre a tanáriban, stósszal a kézben, gombóccal a gyomorban. Gyakorlatvezetőm rásandított a papírhalomra, s már vitt is az igazgatói szobába. Ott értésemre adták, hogy a szemelvények felolvashatók, de nem kerülnek a diákok kezébe. Gondoljam meg, mi lenne, ha elvinnék haza! Ráböktek a papírokra: a „bolsevik elmélet... [p]arancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket”; meg az öntudatosodást „semmilyen forradalmi terrorral átugorni nem lehet”; és hogy „miért nincs még szocializmus”; meg: „hogyan csúszott hiba a számításba”;² na, ne vicceljek. Alig másfél évvel voltunk a lengyel szükségállapot bevezetése után. De azért erősködtem: ezek már megjelentek. Az örökbecsű választ muszáj idéznem: „Attól, hogy valami megjelent, még nem lesz itt.” Egy életre megjegyezhetted az ember a finom különbséget megjelenés és ittlét közt. Meg azt is: hogy JA veszélyes üzem.

¹ A Magyartanárok Egyesülete József Attiláról szóló konferenciáján 2018. november 24-én elhangzott előadás teljes szövege.

² József Attila: *Tanulmányok, cikkek, levelek* (szerk. Szabolcsi Miklós), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 203, 205, 337.

De most nem a vizsgatanításom előtti, örökbecsű intelméért idéztem föl a történetet, hanem egy másik mondatért. Ez JA-tól való, és vele én cenzúráztam önmagamat pár nappal a tanítás előtt. Muszáj volt kivennem az összerakott szemelvények közül, mert azon kaptam magam, hogy nem értem. A mondat így szólt: „A valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz.”³

Volt ebben a mondatban vagy a körülötte örvénylő szövegtérben valami rejtélyes erő. Nem voltam különösebben híve JA (idővel mind inkább farnehézzé váló) teóriáinak, de ez az igazság-gyanús állítás a valóság–igazság komplexumról már elsőre megfogott. Néha kipörög a napvilágra ilyen mondat, lebegve magvassága „csilló könnyűségű” ígéretétől. Aztán ránk esik, mint egy darab kő, meg-nem-értettségenek valósága.

Nem csak a megértésnek, az *értetlenségnek* is van története. Az enyém nagyjából itt kezdődött.

I. (kihívás)

„A valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz.” Ez a mondat olyan bekezdésben áll, amelynek kezdőmondata még provokatívabb: „Az igazság és a valóság ellentett fogalmak”. Ez: filozófiai kihívás. Hiszen a filozófia, mondja egyik klasszikusa róla, „a valóban létezőnek igazi megismerése”,⁴ röviden: *valóságról szóló igazság*. Nos, ha ez így van, ám a valóság és az igazság mégis ellentett fogalmak lennének, úgy belátható, hogy a szabatos gondolkodásnak vagy a valóságot kell nélkülöznie, vagy az igazságot. Bármelyik legyen is oda, többé nem lehetséges valóságról szóló igazság – többé nincs filozófia. Tehát JA elegáns, egyedülálló tömörségű formulája olyan filozófiai kihívás, amely a valóság és igazság ellentétes viszonyáról tesz állítást, gondoltam összefoglalóan.

Tévedtem. Ez az összefoglalás, a kihívás rögzítésén kívül, nagyjából mindent rosszul tudott. Kezdve azon, hogy a JA-i valóság–igazság komplexumnál nem állításról van szó. Hanem *kérdésről*.

Miért állna kérdés itt? Látszólag nincs itt semmi kérdezni-való. Ami nincs, az nem állhat magasabban annál, ami van. A létező valóság kétségkívül több, mint a nemlétező igazság, még ha ez utóbbi igaz is. A nincs-ből nem lehet semmi. Különben is: a valóság számít az igazság referenciapontjának, nem fordítva. A valóság tehát több, mint az igazság.

Csak hogy jól tudjuk JA-tól: „a költő sose lódit, / az igazat mondd, ne csak a valódit”. Ez a „*ne csak*” ellene mond annak, hogy a valóság, valódiság fölébe kerekedjen az igazságnak. Ránk eshet rózsát nézegető igazság-ábrándozás közben a valóság, mint egy darab kő, vagy homokként elperreg, merő látszatot hagyva maga után, vele mindenkor csak valami *szervetlen* jelenik meg. Kődarab, elpergő homok. JA-nál a szervetlen valóság egész – az, ami van – „széthull darabokra.” A valóság szervességet nélkülöző egésze nem állhat az élőleven igazság fölött.

Azt is mondja JA, hogy a valóság nem áll meg önmagában („magán túli fönnállásra utal”), míg „az igazság már magában viseli az érvényességet és fönnáll anélkül, hogy volna valósága”.⁵ Ami függő (valóság), az nem állhat a független (igazság) fölött. Ráadásul

³ „Az igazság és a valóság ellentett fogalmak: a valóság van és tapasztalható, az igazság nincs és tapasztalat feletti. Ez meg másképpen el nem gondolható, minthogy a valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz.” József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930* (továbbiakban: JATC), közléteszi Horváth Iván et al., Osiris Kiadó, Budapest, 1995, I., 84.

⁴ Hegel: *A szellem fenomenológiája* (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 47. Az idézett frázis a „Bevezetés” nyitómondatából való.

⁵ JATC I. 59.

JA-nál az igazság aktív, szemben a valóságról adódó, szemléleti intuíció-sorozattal, mely az elme spontán-passzív történése. „Cselekvésnek az igazságot tudjuk, történetnek a valóságot”, szól egy későbbi töredék.⁶ Ami cselekvő, aktív, az nem rendelődhet a pusztán történő, passzív alá. Mint írja, a fogalom-igazság képes „megölni” is a valóságot.⁷

A valóság tehát több, mint az igazság.

II. (kontrajáték)

Ezek szerint: *éljen az igazság!* Miért ne maradhatnánk meg az igazság elsődlegességénél? Azért, mert ez sem stimmel JA-nál. Ellene szól egy fontos bizonyíték: a *valóságfogyatkozás* fogalma köré épített elgondolása a húszas évek végén. A valóságfogyatkozás ugyanis azt jelenti, hogy a műalkotás révén *valóság* takar el *valóságot*, nem pedig igazság, még ha ez a fogalom vagy idea örök-általános igazsága volna is. A műben maga a valóság az, amely világot elevenítő, ellenfényeit előhívó kontrajátékot játszik a valósággal.

Ezek szerint mégis jó volt kezdeti sejtésünk, és a valóság dominál a JA-i valóság-igazság komplexumban. Megállapodhatunk-e végre annál, hogy a valóság az elsődleges az igazsággal szemben? Még sincs jobb egy korsónyi „valódi világnál”, valósággal csurig teletöltve, „habzó éggel a tetején”?

Félő, hogy – bármennyire szomjazzuk is ezt a megoldást – ez sincs így. A *világ valódisága* JA-nál nem azonos a valósággal. A világ nem a valóság egész, hanem „a valóság-egységes teljessége”, azaz beteljesülése, lényege: a „teljes valóság”.⁸ Arról nem is beszélve, hogy JA-nál a világot nemhogy megtestesíti, hanem éppenséggel *elnyeli* a homokként elpergő, megkövesedett valóság egész.

JA-nál a világ épp a valóság-nélküliségben hasonlatos az ihlethez, még ha abban egymás ellentétei is, hogy előzik-e vagy követik a valóság egészét.⁹ Hiszen: az ihlet *valóság előtti* tény JA-nál, a világ *valóság mögötti* tény.¹⁰ A valóságfogyatkozás még megértésre váró képi logikája szerint a „valóság elnyeli a világot, míg az ihlet ugyanakkor... elnyeli a valóságot”.¹¹ Fedés, takarás minden mennyiségben.

Levonható a következtetés: JA-nál ekkor a valóságnak sem az „alkotó lényege”¹² (az ihlet), sem a „teljessége” (a világ) *nem esik egybe a valósággal*. A valóság ezek szerint mégsem az utolsó szó, nem végső minőség JA-nál. Kezd csak álomszerű homályként szállni bennünk a remény, hogy egy elegáns, igazság-gyanús mondat rendet tesz igazság és valóság dolgában. Lehet, hogy JA-nál a *valóság-van-igazság-nincs* nem is kontraformula, hanem – *kontrajáték?*

⁶ József Attila: *Tanulmányok*, 348.

⁷ JATC I. 100.

⁸ JATC I. 126. Van két szövegvariáns, amelyből kitűnik, hogy JA a *világot* és a *valóságteljességet* szinonimaként veszi: „a világ a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege”, 124. „a teljes valóság a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege”, 111.

⁹ JATC I. 125.: „a világ és az ihlet egymás ellentettjei a valósághoz vonatkoztatott létükben”.

¹⁰ JATC I. 126–127.

¹¹ JATC I. 125–126.

¹² JATC I. 49., 70.

III. (egyről a kettőre)

Vajon nem volna-e mód a valóság–igazság kontraformula két tagját *kiegyezésre* bírni? Háttha így közelebb jutnánk annak megértéséhez, mit jelent az, hogy egybetartoznak.

Az egymással ellentétes igazságot és valóságot elvileg három módon lehet érdemi kiegyezésre bírni. Vagy úgy lehetne venni, hogy viszonyukban az igazság dominál, vagy úgy, hogy kettőjük közt a valóság a döntő, vagy kölcsönhatást lehetne látni köztük.¹³ Ám mielőtt nekifeszülnénk JA valóság–igazság komplexumát belekalapálni valamelyik teóriába a három közül, jó, ha szembesítjük magunkat nála egy filozófiailag elég kellemetlen fejleménnyel.

A filozófusok általában elismerik a sokfélélet, plurálisat; egyesek, a teóriák politeistái imádják is a végtelenül eklektikusokat. Egy dologban viszont monoteisták. Egy filozófus *a valóságnak csakis egyféle fogalmát* tudja alapul venni, bármennyire is valóság–multiverzumban gondolkodjon, és bármennyi alfaját vonultassa is fel egyébként. Nem ismerem filozófust, aki a valóságnál – értsd: saját igazságai viszonyítási pontjánál, origójánál – elkerülte volna a csapdát, amit John Austin a „túlegyszerűsítés kelepcéjének” hív, finom ironiával hozzátéve, hogy ezt „csábító volna a filozófusok foglalkozási ártalmának nevezni, ha ez nem maga a foglalkozásuk volna”.¹⁴

Miért áll elő JA-nál kellemetlen fejlemény a valóság filozófus „túlegyszerűsítői” számára? Mert JA az egy-igaz valóságról azt állítja, hogy az *kettő*. Az *Ihlet és intuíció*ban azt írja, az ihlet „a valósággal... szemben valóságot... alkot”, azaz „két egységes teljességű valóság” létezik.¹⁵ Sőt, szerinte még a legegyszerűbb művészeti kritika is „két valóságot viszonyít”.¹⁶ A két egyenrangúan teljes valóság közül egyik a mű végesen határtalan, szerves egységű valósága; másik az empirikus intuíciók, a tapasztalatok szervesen sokasága által adott valóságégesz.

Ezt nem új felismerésként említem. Az 1995-ös kritikai kiadásban Tverdota György több oldalon át fejtegeti az első és második valóság kérdését JA-nál.¹⁷ Inkább az a kérdés, hogy a *filozófiai igazság* mit kezdjen a két egyenrangúan teljes valóság gondolatával. Elgondolkodtató ugyanis, hogy JA a kettős valóságot mintha annak *kettős minőségében* kötne össze az igazsággal.

IV. (kettőslátás)

Úgy tűnik, nincs az a macska ügyességű értelmező, aki az igazság és valóság dolgában JA-nál egyszerre fogna kint s bent egeret. Mert, mint látjuk, kint, a valóságban – értsd: *valóságként* – JA-nál nem is egy eger van, hanem kettő. Ám épp emiatt az iménti kérdésemet, hogy mi a JA-i két valóság *filozófiai igazsága*, némi balsejtelem árnyékolja be. Ha

¹³ Nevekké jellepezve: vagy Hegel és a kései Marx dialektikájával, vagy Bergson és Husserl vitális episztemológiájával, vagy a korai Nietzsche és William James komplementaritási elvével lehetne súlyozni és ellensúlyozni igazság és valóság közt. Az érdemlegesség (pozitivitás) hangsúlyozása annak szól, hogy eltekintünk az egybetartozásukat vagy akár létezésüket eleve kizáró (negatív) verziótól. Magyarán: nem helyezkedünk arra az álláspontra, hogy igazság és/vagy valóság egyáltalán nincs, vagy pedig egymás vonatkozásában teljesen közömbösek (indifferensek) és összemérhetetlenek (inkommenzurábilisak).

¹⁴ John Austin: *Tetten ért szavak* (ford. Pléh Csaba), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 57.

¹⁵ JATC I. 112–113.

¹⁶ JATC I. 67.

¹⁷ JATC II. 132–135.

ugyanis valóság-egérből kettőt találunk JA-nál, miért lehetünk biztosak abban, hogy igazság-macskából viszont csak egy van nála, és nem ugyanígy kettő?

Balsejtelmem nem alaptalan. Mert: JA nemcsak azt szögezi le, hogy az ihlet igazsága, illetve a fogalom igazsága „kategorikusan elkülönül” egymástól, hanem azt is, hogy a valósághoz hasonlóan az igazsághoz sem közeledhetünk (JA veretes szavát idézve) „egyrétű meggyőzőséggel”.¹⁸ Továbbá, JA azt is kimondja: „cselekvő szellemiségből” nem egyetlen van, hanem kettő. Egyik a lényeg-alkotó ihlet („alkotó lényeg”), másik a fogalom, avagy gondolat („igaz lényeg”).¹⁹ Az ihlet és a fogalom igazsága tehát kétféle igazság. „Mert megszlik, mint az egy élet / Az egy-igazság maga is”, mondhatnánk a vers szavaival (*Díványon fekszem*). Mindez egyértelművé teszi, hogy JA-nál nemcsak a valóság, de az igazság esetében sincs helye az „egyrétű” bizonyosságnak.

Erősen valószínű tehát, hogy JA-nál, hasonlóan a valósághoz, az igazságot is „kétrét” hajtva, kettősségben kell látnunk. De hogyan nézne ki a valóság és igazság ellenfogalmának összetartozó kettőssége, ha mindkettőből kettőt látnánk? Csak nem azt akarjuk, hogy keresztbe álljon a szemünk a kettőslátástól, és a két igazság-macska egymást kergetse ál-munkban?

Vagy netán pontosan ekkor látnánk a dolgokat úgy, mint az, akiben az igazság nappalánál hold kél, a valóság éjében viszont egy nap süt idebenn? Mondom kevésbé poétikusan: nem zárható ki a paradoxon, hogy épp ez a kettőslátás látja élesen az igazság–valóság komplexum ügyét JA-nál. De legyen bárhogy, mostantól, hogy a valóság–igazság kettőződéséből kell kiindulnunk, hatványozódní fog a kérdezni-valónk is.

V.

(kérdés a négyzeten)

Máshol kell hát kezdenünk a megértést, a két valóság értelménél és a kettőzött igazság sejtésénél, vagyis a hatványra emelt kérdésnél. A hatványra emelés itt nem költői, hanem filozófiai kép. A „négyzetre emelt kérdés” létező frázis. Merleau-Ponty hívja így a filozófiát:²⁰ a magunkra visszacsapó kérdést, a magunkat faggató eszmélést. A hatványra emelt kérdés előttünk álló kanyarolataihoz egy rövid megállással gyűjtenék erőt.

A most megjelent kritikai kiadás előszava, szerepéhez híven, nem foglal állást egy nehéz kérdésben. Így fogalmaz: JA „gondolkodónak is eredeti tehetség” volt.²¹ Ebből nyilván ki azt hallhatja ki, hogy JA eredeti elme volt a bölcséletben is, ki azt, hogy tehetséges kezdő maradt világéletében.

Engem szerencsére nem köt az előszavak íratlan szabálya. Értékelésemet meghatározza egy különbségtétel, mely a múlt századelő briliáns filozófusától, a szintén harminkét évesen elhunyt Zalai Bélától való. Zalai szerint kétféle gondolkodói tehetség létezik.²²

¹⁸ „Az igazság nem ilyen egyszerű és azok után, amiket a kimondott igazságról, kimondott fogalomról mondtunk, továbbá a valóságról és a konkrétumról kifejtettünk, nem is volna szabad ezt ilyen egyrétű meggyőzőséggel megkockáztatni”. „Még az egyrétű kritika is... két valóságot viszonyít”. JATC I. 98, 75.

¹⁹ JATC I. 70, 105. Lásd még: „Az ihlet és a gondolat cselekvő szellemiségeknek találtattak” (108); és nemcsak maga a gondolat, hanem a vita is: „a vitakozás cselekvőség” (110.).

²⁰ Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan* (ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond), L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2006, 137.

²¹ József Attila: *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás* (szerk. Tverdota György, Veres András), József Attila Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018, 10.

²² Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások* (szerk. Berényi Gábor), Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984, 40–42.

Egyik a *válasz filozófusáé*, másik a *kérdés filozófusáé*. A válasz gondolkodói teória-kidolgozásokban, elméletépítésekben erősek, a kérdései a nyughatatlan, éles problémalátásban, ironikus rákérdezésben. Előbbieket Zalai szimbolistáknak hívja, utóbbiakat moralistáknak.

Nehéz a bölcseledő JA-t reálisan megítélni: hogy gondolkodói teljesítményét ne értékeljük túl, de ne is becsljük alá. Szerintem JA nem volt a kiérlelt teóriaválaszok gondolkodója, még ha hízelgett magának is ezzel; erről legtöbbit Veres András okfejtései értettek meg velem. JA költészetben elmélkedett; de nem volt jó költője saját elméleteinek. Bölcséleti őstehetsége másban rejtett: a problémalátás élességében, a szemléletileg találékony, szuverén és morálisan érzékeny, önfaggyató kérdésésben.

Márpedig, ha a kérdezni tudás a teória-építéssel teljesen egyenrangú filozófiai talentum, mint ezt Zalai joggal állítja, úgy bizvást kijelenthető, hogy a *kérdéseivel küszködő JA gondolkodói ereje* egyáltalán nem nélkülözte a filozófiai eredetiséget és formátumot.

VI. (valóságok)

Nyilván ott kell nekivágnunk a kétrétű valóság gondolatának, hogy a valóság kettőssége miben érhető tetten. Nos, ez már a valóságfogyatkozás fogalmában is jelen van. Ez, láttuk, *valóságot* ellentételez *valósággal*. A mű szerves, véges, egységes valósága eltakar egy másnemű, szervetlen sokaságú, végtelen valóságösszességet. A valóság *szemlélete* adta teoretikus kép nem egyféle; nem az állandóság képe, mint a mozdulatlan lét kötőmbje; nem is az állhatatlanságé, mint a mozgások örökkön éltető folyama. Ahogy Tverdota írja: JA-nál a valóság „elveszíti homogenitását. Két különböző valóságra válik szét”.²³

Olyan filozófiai képzetek segíthetnek a JA-i inhomogén valóság-szemléletet megérteni, mint a „valóságfellazulás” fogalma. Ez a fiatal Lukácstól való 1918-ból. A valóságfellazulás azt jelenti: vannak korok, amikor lehetőség üti át a valóságként mutatkozó, történeti szükségszerűséget. Egyszeriben lehetségesnek tűnik egy világ, amelyről tudnivaló, hogy „fennállásának a mi valóságunktól független alapjai vannak”.²⁴ Valóságfellazuláskor a valóság meghasad; lehetőség és szükségszerűség kettősére bomlik.

Az inhomogén valóságképzet forrásvidéke Lukács mesterénél, Kierkegaard-nál keresendő. Kierkegaard (miként Marx) egy helyütt feje tetejére állítja Hegel dialektikáját. Hegel egyenlete ezt mondja: *szükségszerűség = lehetőség + valóság*. Kierkegaard kifordítja ezt az egyenletet. Az övé ez: *valóság = lehetőség + szükségszerűség*.²⁵ Ezzel Kierkegaard ugyanazt mondja ki, mint később Lukács: *a lehetőségek törésvonalai ott rejtőznek a szükségsze-*

²³ JATC II. 33. Ez a képzet nem a hegeli esetleges–reális–szükségszerű valóság hármasságának esete, nem is az élményvalóság, formavalóság, lélekvalóság triójáé a fiatal Lukácsnál, ahogy a realitás *versus* szürrealitás duó kettősségéhez sem hasonlít. Ezekben az egyik valóság mindig magasabb rendű a *másiknál*, JA-nál viszont a valóságok egyenrangúak. Hogy JA szellemi forrásvidékéhez közeli példát mondjak: Pauler Ákos számos „fennállástani” (szubszisztens) módjával sem rokon – a létezésből, változástól, érvényességtől, értékességtől a relációkig és a hiányig, lásd Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába* 203. §. –, hiszen JA-nál *csak két* különböző valóságról van szó.

²⁴ Lukács György: Balázs Béla: Hét mese, in: Uő.: *Ifjúkori művek* (szerk. Tímár Árpád), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977, 715. A valóságfellazulás legjobb leírása ez: „vannak olyan idők... – a világ igazi, belső sorsfordulatainak korszakai ezek –, amelyek számára a valóság útja elveszti... az egyértelmű egyirányúságát, amelyekben úgy látszik, mintha ismét választás elé lennénk állítva, mintha ismét döntenünk kellene afelett, vajon a mi valóságunk útját akarjuk-e folytatni, vagy pedig egy attól lényegében különböző ösvénynek akarunk-e nekivágni”. 719.

²⁵ Søren Kierkegaard: *Halálos betegség* (ford. Rácz Péter), Göncöl Kiadó, Budapest, 1992, 44.: „nem úgy van, ahogy a filozófusok állítják, hogy a szükségszerűség a lehetőség és valóság egysége; nem, a valóság a lehetőség és szükségszerűség egysége.”

rűség történeti ősmasszívumában. A valóság nála is, és a fordulat Lukácsánál is olyan, hogy benne az egy-igaz hit ugrása (mint az igazság egyetlen evilági lehetősége) teljesíti be az abszolútum nem evilági szükségszerűségét.

JA-nál ehhez hasonlóan „két egységes teljességű valóság” áll elő. Hívhatjuk *lehetőség-valóságnak* az egyiket, amely a műalkotásé, és *szükségszerűség-valóságnak* a másikat, ahol ama „hasított fák” mindegyike determinált. Az, ami van, JA-nál is a lehetőség és a szükségszerűség kettősében válik azzá, ami. Csak nála Kierkegaard-ról és Lukácsal ellentétben nincs egy-igaz ugrás. Ő, ha sejtésünk beigazolódik, az igazságnak nem egyetlen alakjával számol, hanem kettővel.

VII. (igazságok)

A valóság szellemképe JA-nál ez: lehetőség-valóság, szükségszerűség-valóság. Nézzük az *igazságot!* Már tudjuk, hogy az igazság egyik alakja a *fogalomé* (gondolaté), másik az *ihleté*. A fogalmat JA „igaz lényegnek” nevezi, az ihletet „alkotó lényegnek”. Hogyan értendő az igazság-kettőség közelebről, és van-e ennek esetleg valamilyen filozófiai mintája?

JA szerint a fogalom, a gondolat igazsága: *viszony*: egyezés a dolgokkal. Mivel a fogalom általános, nem szemléleti. Gondolatot érteni lehet, látni nem. A fogalom ezért: nemlét; ellentétes a valósággal. Viszont közel áll a valóság *lényegi egységéhez*, teljességéhez: a világhoz. Fogalom által tesszük fel, hogy az a valódi világ *létezik*; hogy *valóságos*, még ha maga nem is valóság. A „világ az a dolog, amelyet a fogalom feltételez”, írja JA.²⁶ Az ihleté másféle igazság. Ez nem viszony, hanem tett. Nem örök fennállás, hanem „folyamatosan kreatív tevékenység”,²⁷ *teremtés*: időben zajló létesítés, szemléletes valóságalkotás, amely ezért nem is ellentétes a valósággal.²⁸

(Most értem meg, miért nem tudtam harmincöt évvel ezelőtt zöld ágra vergődni azzal, hogy a „valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz”; és hogy az „igazság és a valóság ellentett fogalmak”. Mert: amit ezek az állítások kimondanak az igazságról, az csak és kizárólag a *fogalom*, a gondolat igazságára vonatkozik, nem az *ihletére*, amely pedig szintén igazság JA-nál, csak másféle, és itt nem jelenik meg.)

Ez tehát az *igazság két rendje* nála a húszas évek végén. Hogy kinek a filozófiájához hasonlít? Itt hajlok igazat adni Tverdotának, hogy Bergsonéhoz. Bergson, még ha korlátozott módon is – csak a maga vitalizmusának határain belül –, de nyitott volt arra, hogy az értelem „kétfajta világosságában”, azaz két egyenrangú, „egymásra visszavezethetetlen” gondolati rendben gondolkodjon.²⁹ JA kétféle igazságára legjobban az a Bergson megnevezte, de *nem rá jellemző* szembeállítás illik (nem szövegszerű átvételről beszélek), amelyet ő 1911-ben a pragmatista William Jamesről írva határozott meg.³⁰

²⁶ JATC I. 125.

²⁷ Veres András: „Ami van, széthull darabokra”. Az Eszmélet és a ciklus-elv, *Literatura*, 2006/1, 129.

²⁸ Ez a kétrettű igazság nem az ókori szkeptikusok aporetikus, kiútalan igazsága, nem a skolasztikusok kettős igazsága, nem is Kant eszméinek antinomikus igazsága. És ugyanígy: nem dialektikus, és nem is relativista igazság.

²⁹ Bergson „kétfajta világosságra” vonatkozó fogalmára (deux espèces de clarté), illetve arra, hogy ez az eszmélet két „inverz” iránya, két egyenrangú, „egymásra visszavezethetetlen” gondolkodási „rendje”, lásd Henri Bergson: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások* (ford. Dékány András), L'Harmattan Kiadó – Szegei Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012, 29., és *Teremtő fejlődés* (ford. Dienes Valéria), Akadémiai Kiadó (reprint sorozat), Budapest, 1987, 204 skk. A „kétfajta világosság” Bergsonnál több alakban köszön vissza (például reflektív eszmélet *versus* közvetlen eszmélet, térbeli, fizikai rend *versus* időbeli, vitális rend, „belépés” *versus* „körüljárás”).

³⁰ Annak ellenére sem tartom valószínűnek a szövegszerű átvételt, hogy Bergson írása, mely elő-

Eszerint, írja Bergson, más *igazságfelfedezésben* és más *igazságfeltalálásban* gondolkodni.³¹ Az igazságfelfedezés olyan valóságot kutat, amely „már létezik”, az igazságfeltalálás viszont olyanra utal előre, amely „még nem létezik”. Az igazság felfedezőinek tehát a valóság dolgai már adva vannak az igazság *előtt*. Akár a dolgok logikájában rejlik nekik az előzetesség, akár azok ideális létében: a valóságuk már adott; itt az igazságot csak fel kell fedezni. Akik ellenben az igazság feltalálásában gondolkodnak (ilyenek Bergsonnál James és követői), azoknak a valóság nem adott, hanem leendő; következésképp az igazság feltalálása nekik egyben valóságteremtés is.

Bergson leírásában az igazság felfedezője a meglevőt keresi, *visszafelé* néz, míg az igazság feltalálója *előre* tekint. Ezt azért emelem ki újra, mert JA itt áll legközelebb ehhez a distinkcióhoz. Ugyanis JA azt írja, hogy a valóságra nézve a fogalom „visszaminősít” – valami meglevőre néz visszafelé –, míg az ihlet „előre minősít”, leendőre tekint.³² Ez hát a JA-i igazság kétféle világossága. Az „igaz lényeg” (fogalom) *meglevő valóságnak* tudja a világot: *felfedezi* az igazságot. Ezzel szemben az „alkotó lényeg” (ihlet) *leendő valóságot* akar világra hozni, és ehhez próbálja *feltalálni* a lehetőséget adó igazságot.

VIII. (illesztések)

Ezek szerint kettőn áll a vásár JA-nál mind valóságból, mind igazságból. Viszonyukat nem is egy kontraformula adja vissza a maga két elemével. Itt négy komponens fogalmi együtteséről és kontrajátékáról van szó. A valóság megoszlik a szerves mű képviselte *lehetőség-valóságra* és a szervesetlen *szükségyszerűség-valóságra*; az igazság pedig kettéválik igazságot *feltaláló* ihletre és igazságot *felfedező* fogalomra.

A valóság és igazság párjainak azonosításával – műalkotásvalóság és valóságegész, illetve „alkotó lényegű” ihlet és „igaz lényegű” fogalom – visszaértünk a négyessé bővült igazság–valóság komplexumhoz. Mit mutat így az együttesük? Két párostánc, két *pas de deux* – de mi körül forognak teoretikus értelemben? Az, hogy miként *válnak ketté*, világos. Csak az nem, hogy mi *illeszti őket össze*.

A valóság mögötti fogalom úgy fedezi fel annak meglevő igazságát, mint szükségszerű valóságot. A valóság előtti ihlet ezzel szemben a lehetséges valósághoz találja fel a maga leendő igazságát. Vagyis: JA teoretikus képzelete kétféle igazságot illeszt kétféle valósághoz. A két valóság így lesz realitása mind a gondolati igazság által feltárt, *felfedezendő* *szükségyszerűségeknek*, mind az ihlet igazsága által elgondolt *feltalálható* *lehetőségeknek*.

De mi ennek a két értésmódnak a tétje? Mit helyeznek *fókuszpontba* kétfelől? Mi az, amit csak „kétfajta világosság” tud megvilágítani? Mi az, amiben két igazság többet lát két valóságból, mint egy?

Az igazságról és valóságról szóló JA-i fejtegetések fókuszpontjához kell hát visszatérnünk. Ez kétségtávolú a *valóságfogyatkozás* eszméje.³³ Az analógiát JA maga adja meg, de

---

szóként jelent meg James műveinek első francia kiadásához, olyan címet visel (*Vérité et réalité*), amely történetesen igen hasonló JA bő másfél évtized múlva született egyik írásának címéhez: *Valóság és igazság*.

³¹ Bergson: *A gondolkodás*, 174. (Bergson a *découverte* és az *invention* szavakat használja.)

³² Lásd az „előre minősítő ihlet” és a „visszaminősítő szemlélet” fogalmát, JATC I. 114

³³ Ez, mint Lengyel András írja, feltehetően Ignostustól átvett szóelemény. Lengyel András: Ignostus Neovojtinái és József Attila. Az alapozó költészetbölcsélet forrásaihoz, *Tiszatáj*, 2008/11, 102–114. Ám JA a fogalmat teljesen másképp fogja föl, mint ő. Ignostusnál a valóság eleven fluidum, amelyből a költés kiszakít egy darabot: kimerevíti, holttá teszi, megöli valóságában. JA-nál ellenben nem holt szimbólumoktól megy végbe valóságfogyatkozás. Filológiai apróság: Ignostus fluid és

nyilvánvaló is: a teljes valóságfogyatkozás a *teljes napfogyatkozás* képre³⁴ megy vissza. *Fogalmilag* persze világos, mit jelent. Az ihlet azt, ami van, lehetőség-valóságra (műre) és szükségyszerűség-valóságra (tapasztalatra) bontja, majd a mű valóságával eltakarja a tapasztalati mindenség valóságát, hogy „amint a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világhiány a művészet valóságában”.³⁵ Az eltakarással lesz láthatóvá az, ami nem látható: egy lehetséges, más valóság nyoma, azé a „valódi világé”, amely örök és nem időbeli, teljes és nem csak teljesező.

Nagyjából így néz ki a valóságfogyatkozás a fogalom, avagy a gondolat igazsága felől, a valóság „mögül” nézve, mondhatni, az *érzékesi oldalról*. De hogyan néz ki ugyanez az *indulási oldalról* nézve, a valóság „előtti” ihlet igazsága felől? Mi adja a valóságfogyatkozás fogalmának lírai logikáját, azaz *képi fedezetét*? Mi a képi értelme az igazságok és valóságok kettős illesztékű együttesének?

Hogy miért indokolt ez a kérdés, stílszerűen szólva, napnál világosabb. Ugyanis: ha egy képekben rendkívül erős költő, aki ráadásul szentül hisz abban, hogy a „líra: logika”, olyan teóriát alkot, amelynek fedezetéül hangsúlyozottan egy képet tesz meg, akkor egyszerűen *elképzelhetetlen*, hogy saját elképzelése ne legyen végiggondolt a képi analógia felől. JA fogalmi zavart esetleg megengedhet magának, képzavart soha.

IX.

(gyémántgyűrű)

Egy *képi analógia* faggatása következik. Hogyan lássuk a teljes napfogyatkozás *képén át* a teljes valóságfogyatkozás *fogalmát*? A kép logikája szerint a valóságégsz a nap, a műalkotás a hold, mely teljesen eltakarja a napot. Mit jelent ez az együttállás képi-fogalmi értelemben? Mit jelent a nap-valóságégsz *előtt* állni, s azt eltakarni? Vajon ez azt is jelenti-e, hogy a nap-valóságégsz *mögött* is volna valami?

Induljunk ki két olyan képzetből, amelyet már ismerünk. Egyik *akciót* mutat: a „valóság elnyeli a világot, míg az ihlet ugyanakkor... elnyeli a valóságot”, idéztem már JA-tól. Az ihlet eltakarja a valóságégszet, ami eltakarta igaz lényegét, a világot. A másik *helyzetet* jelöl. A művet alkotó ihlet, tudjuk, valóság *előtti* tény, dolgok *előtt* való, míg az „igaz lényegét”, az örökkévaló, fogalmi igazságot dolgok *mögöttinek* hívja JA, ahogy a valóság igazi, örök teljességét, a világot is valóság *mögötti* ténynek nevezi.

Nos, e mozzanatok a következő értelmet adják ki. JA feltételez egy képi-fogalmi régiót a valóságégsz (azaz a dolgok összessége) *előtt*, s egyet *mögötte*. A nap-valóságégsz *előtt* áll az ihlet igazsága s vele a valóságdarabként alkotott mű. Valóságfogyatkozás idején ez a hold takarja el, vonja árnyékba, nyeli el a napot. De mi történik ilyenkor a nap-valóságégsz *mögötti* régióval, a nem szemlélhető örök, fogalmi igazságokkal és a szintén nem látható, a valóságégsztől elnyelt teljességgel, a világgal?

Vajon napfogyatkozásakor maga a nap eltűnik-e a szemünk elől? Nem. A napnak csak

---

vitális valóságfogalmát nyilvánvalóan nemcsak Hegel, hanem a bergsoni *durée*-forrás is táplálta, ezért megjegyzem, Bergsonnál is feltűnik a valóság eltakarásának, fogyatkozásának képe. Bergson szerint van eset, mikor az „eszmelet a valóság helyébe teszi vagy legalább is a valóságot csak a szimbolumon keresztül veszi tudomásul”. Henri Bergson: *Idő és szabadság* (ford. Dienes Valéria), Universum Kiadó (reprint sorozat), Budapest, é. n., 128. Ezt azonban Bergson, miként Ignatus is, kárhózatossá tartja, éles ellentétben JA-val.

³⁴ „Az ihlet tehát megragad egy valóságélemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságélemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása.” JATC I. 104–105.

³⁵ JATC I. 127.

a korongja az, ami eltűnik a szemünk elől. De ellenfényként ekkor előtűnik a nap szabad szemmel nem nézhető fényköre. A csillagászok ezt hívják *gyémántgyűrűnek*. Teljes napfogyatkozáskor a napkorong fénye csak a holdkráterek között tör át, hogy aztán megjelenjen rajta az áttörési pont, ahol a nap fénye először ragyog fel újra, mint gyűrűn a briliáns. A valóságfogyatkozás képanalógiája szerint tehát a gyémántgyűrű adja jelét annak, hogy az eltakart valóságegész mögött valóban egy „valódi világ” ragyog.

A képi analógiája ezek szerint azt mondja, hogy amikor a mű valóságfogyatkozást művel, akkor a valóságegész elfedett korongja körül annak fényköre lesz láthatóvá. Ez a *megmutatózó* világhiány: a valóságteljesség eredeti egységének nyoma. Hírt ad egy valódi világról, amelyet a valóságegész elnyelt, láthatatlanná tett. Amikor tehát a mű eltakarja a valóságegészt, akkor a látvány e teljesség nyomát tárja fel. *Megmutatkozik, milyen lehetne a valóság, ha valódi világ volna*. Voltaképpen maga a lehetőségesség világlik ki így egy igazi, teljes világ nyomát felvillantva a szükségszerűvé sötétült valóságegész körül.

A valóságok (mű és tapasztalat) és az igazságok (ihlet és fogalom) kettős kontrajátékát tehát egy háttérkép, a napfogyatkozás metaforája illeszti össze egyetlen fogalmi körre. Mondanám némi költőiséggel, hogy JA-nál a világ „gyémánttengelye” egy gyémántgyűrűre mutat.

A játékkedvelő JA, mint verséből is tudjuk, „sok játékot” ismert. Elméleti játékaik közt, melyek legjobbjai és legszörnyűbbjei kérdés–felelet játékok voltak, alighanem a valóságfogyatkozás képi játéka volt szemléletességben a legpontosabb, *leglogikusabb*. Mindenesetre ez mondta magáénak a legnagyobb gondolati tétet: hogy láttatni próbálja a valóságot, ami van és való, és az igazságot, ami nincs és igaz.

X.

(abdukció)

Apropó, *logika*. Ha már JA gondolkodói karaktere ügyében állást foglaltam előbb, egy észrevétel erejéig visszatérnék a közelmúltbeli *Eszmélet*-vitára. Az, hogy Tózsér János kollégám véleményével³⁶ nem értek egyet, nyilván kiderült előadásom menetéből.³⁷ A Tózsér-féle logikátlanság-vád elleni versvédők érvei érdemiek voltak, mint ahogy az *Eszmélet*nek általában is rangjához méltóan színvonalas az értelmező irodalma. Magam az érvek sorát csak eggyel toldanám meg.

Nagyjából elfogadott az *Eszméletről*, hogy a vers menete tapasztalathoz, érzéshez magyarázó, értelmező eszméket keres, amiket aztán újra tapasztalatokkal, érzésekkel, belátásokkal szembesít; így ábrázolja a vers az *eszméletet létesítő* folyamatot. Nos, Bergson egy helyütt joggal említi meg, hogy az eszmélés folyamatában a többfelé tapogatózó, teóriaötleteket tapasztalatokkal szembesítő keresztlépések kívülről úgy tűnhetnek, hogy egymást kizárók, logikátlanok.³⁸ Amennyiben igazat adunk Bergsonnak, ebből szorosan kö-

³⁶ Tózsér János: *Az Eszmélet és a filozófiai analízis, Élet és Irodalom*, 2016. november 11. Mindketten az MTA BTK Filozófiai Intézetében dolgozunk.

³⁷ Habár megfontolásai egyik elemét, mely a „létösszegző verstípus” mint műfaji név *nagyzolása* ellen kelt ki, jogosnak tartom. Én sem szeretem azt, amit Wittgenstein szarkasztikusan „filozófiai szuperlatívusznak” hív a *Filozófiai vizsgálódásokban*. Egy költő vagy filozófus legfeljebb életutat summázhat, *magát a léte*t nem „összegezheti”. Nem szólva arról, hogy például az *Eszmélet*nél téves is, ha összegzésről és ily módon visszatekintésről beszélünk, hiszen ennek logikája kibomló, előre haladó.

³⁸ Bergson szerint „ha az én és a külső dolgok érintkezési felülete alatt ásva behatolunk a szerves és élő értelem mélységeibe, sok oly eszmének egymásra-tevődését vagy inkább benső összeolvadását nézzük végig, melyek, ha egyszer elszakadnak, logikailag ellentmondó tagok módjára kizárni

vetkezik egy radikálisabb álláspont a logikátlanság-váddal szemben. Eszerint: az *Eszmélet* éppen akkor lett volna az eszmélés folyamatának *hamis ábrázolása*, ha menetének képe nem mutatott volna inkonzisztenciát.

Az *Eszmélet* lírai logikája nem tudományosan bevett, *induktív* vagy *deduktív* következtetésekre épül. De nem azért, mert logika nélküli. Hanem: mert a verset döntően másféle következtetések logikája vezeti. Neve is van: a szakirodalom *abduktív logikának* hívja.³⁹ Ez a hipotézis-állításnak, az esetmagyarázat kísérletének logikája, amikor megpróbálunk értelmet keríteni egy esethez, igazságokat „próbálunk rá” a valóságra. Az abduktív logika lényegét legtömörebben Einstein mondta ki, amikor a tudományos kutatási tervét hiányolóknak ezt válaszolta: ha már *tudná*, mire jut, nem *kutatná*.

Ki kellett térnem az *Eszmélet*-vitára, hisz a jelen előadás a maga gyarló eszközeivel nem véletlenül követett (imitált) maga is értelem-kerítő, tapogatózó, sejtések és feltételezések után nyomozó, abduktív logikát. Ezzel is jelezni próbáltam: az *Eszmélet* című vers csakúgy, mint bárki eszmélete, ha teljes folyamatában látjuk, teóriaötletek, abduktív igazságfeltalálások, illetve tapasztalati vagy elvi belátások, azaz induktív és deduktív igazságfelfedezések kettős nyomvonalán mozog.

De miféle képet mutat az igazságok–valóságok kontrajátéka, ha *teljes folyamatnak* látjuk?

XI.

(tévedések között)

Az „egész igazságot” JA így hívja: „megértés”.⁴⁰ Mi a kompozíciós elve az *Eszmélet*nek, amely a megértés menetét, az igazságok–valóságok kontrajátékát kétségkívül egészében és folyamatban ábrázolja?

Van, aki a dialektika elvét látja érvényre jutni a versciklusban. Van, aki a dekompozícióét. Van, aki egyetlen költeménynek olvassa az egészet. Van, aki egységet, szintézist, megoldási esélyt lát benne. Én a versciklusban ábrázolt *töprengés* megértés–menetét másként azonosítom. Nagyjából olyannak látom, ahogy Veres András fogalmaz tágabb összefüggésben: JA

---

látszanak egymást”. Bergson: *Idő és szabadság*, 133. Az *Eszmélet* a tapasztalatokkal konfrontáltott, vagyis egymástól elszakított eszmék „egymásra-tevődésének” és „benső összeolvadásának” menetét ábrázolja, ezért – lévén az eszmék e folyamatban szükségképp egymástól elszakadt minőségek – inkonzisztenciájuk elkerülhetetlen, sőt ez a „logikátlanság” az ábrázolás inherens része kell, hogy legyen.

³⁹ Az *abduktív következtetés* fogalmát Charles Sanders Peirce vezette be. Itt nem (deduktív módon) tételből és esetből következik az eredmény, vagy (induktív módon) esetből és eredményből a tétel, hanem eredményből és tételből következik az eset. Ez következtetési erőssorrend is. Legerősebb a deduktív következtetés: *Minden ember halandó. Kázmér ember. Kázmér tehát halandó*. Indukció-példa: *Ez a növény alul gyökérszál, középen törzs, felül lombkorona. A fáknak alul gyökereik, középen törzsük, felül lombjuk van. Ez a növény tehát fa*. Abduktió-példa: *A pázsit nedves. A pázsitok harmattól vagy esőtől szoktak nedvesek lenni. A pázsit tehát harmattól vagy esőtől nedves*. A dedukció *igazságnegőző* következtetés, az indukció és az abduktió (vagy retroduktió) nem az. Sutyák Tibor szerint „az abduktív észhasználó arra törekszik, hogy a legelegánsabb, azaz a legtakarékosabb, és háttérmegegyőződéseivel leginkább harmonizáló, pragmatikusan is releváns verziót tárja fel”. Sutyák Tibor: *Észkijárat. Az episztemológiai státuszok logikai törvényei*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/49240/1/platonhoz_010_185-194.pdf. Gál László és Gál Gabriella a téma kurrens szakirodalma nyomán (Aliseda 2006, Magnani 2009) így fogalmazzák: „Peirce szerint az abduktió azt vázolja, hogy *mi lehetne*, szemben a dedukcióval, [amely azt vázolja], hogy *mi kell, hogy legyen*”. (Betoldás, kiemelés tőlem, H. O.) Gál László, Gál Gabriella: *Abduktív képalkotás*. <http://old.tok.elte.hu/tarstud/fogalomeskep/kotet3/gal.pdf>.

⁴⁰ JATC I. 104.

verseiben „az érvénytalálások és érvényvisszavonások bonyolult játéka figyelhető meg”.⁴¹ Ez az *Eszmélet* legtalálhatóbb összképe: olyan mű, mely váltakozásban, egymást váltva mutatja a tapasztalások, érzések, valamint, másfelől, a hipotetikus felvetések (felfogásötletek, életstratégia-javaslatok) képét, a *gondolkodás tévedések közti útkeresését*. Ezzel egyébként nem mondom se többet, se mást a megértésről, mint amit JA maga mond róla: „A megértés igazság, ám pusztá megértés nincsen, igazság volta csak a tévedések között tűnik ezért.”⁴²

Az *Eszmélet* felfogáskísérletek és élettapasztalatok harcát ábrázolja, a tévedések közt előtűnő és eltűnő igazság olykor eldöntetlen küzdelmét önmagával.⁴³ A hol felfedezett, hol feltalálni remélt igazság önmagán belüli küzdelmét mutatja, hogy belássa, hol húzódik *valóságosan* a határ a lehetőség-valóság és szükségszerűség-valóság közt. Wittgenstein szavaival szólva: én nem a végül „nyugvópontra jutott tudás” ábrázolását látom a versciklusban, hanem a „küszködő bizonyosságát”.⁴⁴

Hogy mi itt a megértés (mint „egész igazság”) ábrázolásának a *formaadó elve*? Ennek az elvnek a neve a JA-ra hatást gyakorló gondolkodónál, Pauler Ákosnál lelhető fel, habár maga az elv már Leibniz korában elhíresült.⁴⁵ Ez: a *korreláció elve*. Ez azt mondja ki, hogy minden képzetnél kölcsönös referencia áll fenn a képzet lehetőségfeltétele és megjelenése között. Mert: tapasztalás referál előfeltevésre, erre újfent tapasztalás és belátás vonatkozik, amit aztán ismét elvi, gyakorlati hipotézisek gondolnak tovább. Képzetek alkotatnak és alakulnak; így lesznek igazak, tévesek az időben. Mivel érvényük *relatív*, fontos tudni még valamit. A korreláció elvébe szorosan beleértendő (mind Paulernél, mind korábban Armando Hermann-nál), hogy a relatív képzeteink alapja, lehetőségfeltétele, határa nem más, mint az *abszolútum*.

Kérdés, van-e az *Eszmélet*ben *abszolútum*, különösen, hogy éppen az imént emeltem ki: a mű nem a nyugvópontra jutott, hanem a küszködő eszmélés reprezentatív verse (ráadásul ez a reprezentativitás – igaza van Veres Andrásnak – a teljes életműre igaz, a maga *kérdéseivel* teoretikusan küszködő JA egész életútjára).⁴⁶

Nos, van Tverdótának az *Eszmélet* záróképeiről, az éjben eliramló vonatfülkék kivilágított ablakairól egy méltán elismert értelmezése, amely alapján elmondható, hogy a *korrelatív feltétlen* valóban jelen van a versben. Tverdota szerint a kivilágított nappalok eliramló sorában életidőnk futásának gyorsított filmje ismerhető fel.⁴⁷ Ez a meglátás érteni meg velünk legjobban, hogy a vers titkos főszereplője – az, amely *minden tűnő életút és tűnődő észjárás* legnagyobb közös osztója – nem más, mint az *idő*.

Az iramló vonatfülkék világossága ugyanis nyilván nemcsak az *időállapotoké*, hanem a *tudatállapotoké* is. A kép pedig, hogy az „én” ott áll minden fülkefényben, így azt is kifejezi: létezik látószög, ahonnan *minden életidő egynek látható a váltakozó gondolati térrel*. Van perspektíva, ahonnan nézve idősorokként iramlanak el a tudatok „kivilágított” színterei, melyeket saját szellemi lakhelyeinkként lakunk be ideig-óráig. S habár a látvány azt mutatja, hogy tudati világosságaink – önképeink és világlátásaink – ugyanúgy tévedések sötétjében szállnak,

⁴¹ Veres: i. m., 125.

⁴² JATC I. 128–129. (Kiemelés tőlem, H. O.)

⁴³ Az eldöntetlenségre szép példát hoz Tverdota György az *Eszmélet* VII. versét elemezve. Tverdota: *Tizenkét vers*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 194.

⁴⁴ Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról* (ford. Neumer Katalin), Európa Könyvkiadó, 1989, 96.

⁴⁵ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*, 32. §. A korrelációnak a filozófiai alapokra vonatkozó fogalmát – *fundamentum correlationis, ratio correlationis* – újkori, szkotista (Duns Scotus követő) teológusok és filozófusok használják a 17–18. sz. fordulóján, mint például Claudius Meron (1675), Armando Hermann (1676), Coelestinus Romoser (1700), Woltero Schopen (1715).

⁴⁶ „Sokszólamúsága és eldöntetlensége az *Eszméletet* nemcsak az életmű reprezentatív alkotásává avatja, hanem az egész életművet reprezentáló alkotássá.” „Az *Eszméletet*... az életmű foglalatának tekintem.” Veres: i. m. 126., 128.

⁴⁷ Tverdota György: i. m., 259. skk.

ahogy életidőnk is örök éjben fut, van perspektíva, az *öntudaté*, ahonnan más is látszik. Az, hogy életidőnk filmjének képsoraiban valamennyien benne állunk. Ez a képsor mindenkit egyszerre mutat értőnek és eltévedőnek, akár tudja ezt, akár nem.⁴⁸ Nos, ha „egész igazságot” keresünk, úgy valószínűleg *e korrelációnak a megértése az egyetlen, amely nem tévedés.*

A tévedések örök éjében látott fülkefény-képsor az „egész igazság”, azaz a megértés abduktív logikájának és korrelatív kompozíciós elvének szemléletes képe az *Eszmélet*ben. Benne kap értelmet az igazságfelfedezés és az igazságfeltalálás versbeli értelme; az, amit a modern fenomenológia az értelemrögzítés és az értelemképződés különbségének hív. Felfogunk, megértünk, ám idővel a *közben* szerzett tapasztalataink hallgatag tömege olykor egész más igazságot is érlelhet bennünk. Ez is benne foglaltatik az *Eszmélet* öntudati záróképében – ahogyan az igazsággrögzítések szinterei az igazságképződés időfolyamként vonulnak el egy tekintet előtt, amely magát is nézi bennük és általuk.

XII. (*elidőzés*)

Az idő eszméleti, öntudati szála vezet vissza a valóságfogyatkozás és világhiány képéhez.

Ha előre tudnánk, mire jutunk, nem kutatnánk. JA a húszas években végül arra jut, hogy „[i]gazságot megérteni... annyi, mint magát az abszolútumot elemezni”, s arra is, hogy „*világunkban nincsen abszolútum, de megvan az abszolútum lehetősége*”.⁴⁹ Bevallom, engem lepett meg legjobban, hogy JA kettős igazság–valóság kontrajátékán belül végül is, mint kiderült, az *idő körül* lokalizálható az a filozófiai hely, ahol értelmes az „abszolútum lehetőségéről” és „elemzéséről” beszélni, még ha JA csak pár bekezdést szentel is neki. Utolsó reflexióként erre térnék ki.

JA-nál az „idő folyó végtelenségét”, vadságát kétféle igazság ereje tudja megfékezni. Egyikről képletesen azt mondja, hogy „elpusztítja” a vadul folyó időt: örökkévaló képbe merevíti, halottá, mozdulatlanná teszi. Ez a szervesen valóság egész szemléléséből általánosított (induktív vagy deduktív következtetés által nyert) *fogalom* igazsága. A másik igazság, az *ihleté*, ezzel szemben, mint JA írja, „megszelídíti” az időt. Ez a szelídítve teremtő igazság nem hagyja, hogy a zabolátlan időt a szervesen valóság holt általánosságú képei terítsék le és terítsék ki. Az igazságképződésből kicsapódó ihlet, szól JA híres frázisa, „értelmes végtelenné” teszi az idővégtelen vonalát: „önmagába visszatérő görbévé alakítja”.⁵⁰ Mondhatni: az ihlet ezt a görbét újra és újra abduktív módon futja be, így próbál értelmet keríteni, igazságot *feltalálni* a valóság számára.

Ez a gondolati beállítás, mint látni, kétfelől mutatja az időt: a fogalom örökkévalóságának igazsága felől és az ihlet időbeliségének igazsága felől. Miért érdekes ez?

⁴⁸ Kálmán C. György joggal hívja fel a figyelmet arra némi szarkazmussal, hogy az *Eszmélet* XII. versét záró, kétszer említett „én” kiemelését „József Attila értelmezői igyekezzenek nem észrevenni”. Kálmán C. György: Második gondolatok Tverdota *Eszmélet*-elemzéséről, *Literatura*, 2006/1, 107.

⁴⁹ JATC I. 62., 42. Meg sem próbálom itt értelmezni JA-nál az „abszolútum” fogalmát, melyről a kritikai kiadás joggal állapítja meg, hogy nála „a terminus túlságosan heterogén jelentéseket tartalmaz, túlságosan széttartó magyarázatokat igényel”. József Attila *Összes tanulmányai és cikkei 1930–1937. Kritikai kiadás*, 289.

⁵⁰ JATC I. 106. JA-nak az esztétikai töredékekből kiolvasható idői gondolkodásának behatóbb vizsgálatához érdemes volna figyelembe venni más vonásokat is, köztük például azt, hogy JA elválasztja egymástól az időpillanat alakját mint formális határpontot (az intuíciót) és az időpillanat tartalmát (magát az ihletet), továbbá azt is, hogy egyik figyelemre méltó töredéke a *műalkotást* és a *történetet* (a befejezettség és befejezetlenség vonatkozásában) egymás *időbeli inverziójaként* fogja fel. JATC I. 119.

Mert: ily módon JA-nál *nemcsak az igazságot, hanem a valóságot is az idő kettőzi meg*. Hiszen: a szükségszerűség nem más, mint mindig fennálló, örökké létező valóság; míg a lehetőség valósága – mivel előbb meg kell teremtenie, lehetővé kell válnia – nyilvánvalóan *időbeli*. A kétrétű valóság belső határvonala tehát épp ott húzódik, ahol a kétrétű igazsága is: az örökkévalóság és az időbeliség különbségénél, a *temporális differenciánál*.

Összefoglalóan: a valóság és igazság JA-i kettős ellentét-fogalmai az időnél hajlanak kettőbe, itt gyűrődnek egymásra. Az elméletek hívei és a bölcsesség barátai tehát jó, hogyha tudják: történt költői-gondolati kísérlet (még ha töredékes is), mely az idő kettős arcát egyszerre engedte látni a valóságon és az igazságon. Egyszerre annyiban, hogy együtt próbált elgondolni bennük örökkévalóságot és időbeliséget. Az elmélet-hívek, bölcsesség-barátok jó, ha tudják, hogy ezek szerint *öröklétű* (igaz lényegű, filozófiai) gondolat és *elidőző* (alkotó lényegű, költői) játék *meg tud férni egymással*. És ne szégyelljék, hogy ezt egy költőtől tudják.

Epilógus (itt van)

Azt kérdem magamtól, hogy JA *valósága* itt van-e ma is. Kinek igen, kinek nem. Mindenestre, szól a válasz magamhoz, sajnos te kétségkívül ma is tudod, miféle légszomj az, amely „Levegőt!” akar; van sejtésed arról, milyen az „eleven jog fájáról” lehullni; ismered azok mesterfogásait, akik a népet „terelni értik, hogy válasszon bölcs honatyát”; tudod, hogyan lehet gyűlöleti „fegyvert veretni” az „arany öntudatból”; gyomrod érzi, milyen, ha „fortélyos félelem igazgat”, s ha „ős-patkány terjeszt kórt”; ma is szíven üt a szó, hogy „ezernyi fajta népbetegség”, meg az, hogy „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”; látod te is, amit az lát, aki szétnézve „okos fejével biccent, nem remél”; mint ahogy azt is tudod, miféle öröm jut annak, aki „lát ma itt fehérek közt egy európaít”.

JA tehát itt van, már-már túl valóságosan is, foglalnám össze fanyarul; manapság is követhetjük *alászállva* valóságának „nehéz nyomait”. Kérdés, hogy e valósággal együtt jelen van-e egy lehetséges, „valódi világ” igazsága is. Nos, a valódi világ hitének JA-ja, ha jól látom, nemigen van jelen manapság.

Kétségtelen, az „örök éjben” szálló, kilavítozott öntudat-fülkékben mindig ott pislákol a *lehetőségek valósága* is, még ha kívül-belül eliramló fényüket hamar el is nyeli a „vas világ” sötétje. JA a húszas években a fogalom és ihlet igazságpárjával a *lehetőség* valódi ellenfényét, „gyémántgyűrűjét” akarta elővarázsolni a *szükségszerűvé* dermedő, egyre ócskább valóság sötét pereme körül. Mondanám: rendesen *megfogyatkozott* a valóságon belül a szükségszerűségi összetevőt a lehetőség-komponens javára.

Az *Eszmélet* viszont akkor születik, 1934-ben, mikorra JA-nak már befulladás a kísérlete,⁵¹ hogy a húszas évek végi művészetbölcséletét a harmincas évekre ráfordulva feloldja egy aktivista, mégis objektív, történeti dialektikává. A „tudatos tudattalanodni” kezd nála;⁵² elméleteiben mind erősebb a dezintegráció, az pedig, ami marad, az „öntudat” végül egyedül vállalható, de sajnos elég tág képzete alá rendelődik. Az *Eszmélet* krízis-vers. Abduktív logikája nem diadalmas *váébredés-történetet* ad ki, inkább kétely kísérte *tőpren-gés-történetet*: próbálja összetartani azt, ami már egyre inkább esik szét.

A valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz. Az Eszmélet idején JA-nak már egyre inkább egy másik kérdés ad tűnődni és hallgatni valót; nem ez, amellyel kezdtem. Vajon mennyire valódi az a világ, mely pont annyira igaz, amennyire nincs?

⁵¹ A *Társadalomértelemezés*-szöveg (1928–30) már igyekszik történeti dialektikával megoldani a valóságfogadás-problémát („a társadalom... valósággá válás az időben”). JATC I. 144.

⁵² Lásd Veres András zárótanulmányát „A lélek, a lét türelme”. *Tanulmányok József Attiláról* című tanulmánykötetben (szerk. Veres András), Balassi Kiadó, Budapest, 2017).